

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

SEPT./OCT.
1950

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

23e JAARGANG
Nº 9/10

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

EXCURSIE NAAR DE JANSKERK TE UTRECHT.

Het bestuur nodigt hierbij de leden uit om deel te nemen aan een bezoek aan de Janskerk te Utrecht, welke momenteel wordt gerestaureerd. De architect De Haan zal een toelichting op de werkzaamheden geven.

Deze excursie zal gehouden worden op Zaterdag 28 October a.s.; de deelnemers worden verzocht zich te verzamelen voor Hotel des Pays Bas om 14.30 uur. Kosten zijn hieraan niet verbonden.

Ofschoon ook in vroegere jaren de Janskerk wel eens het doel van een excursie is geweest vertrouwt het bestuur toch gaarne dat velen aan deze uitnodiging gevolg zullen geven in verband met de uitgebreide restauratiewerkzaamheden, welke van groot belang geacht moeten worden.

Namens het bestuur:

Mr. A. N. L. OTTEN, Voorzitter

Mr. Th. A. HOOG, Secretaris.

NOGMAALS DE RODE DEUR VAN DEN DOM IN VERBAND MET LEENRECHTELIJKE HANDELINGEN.

In het Maandblad jrg. 23, no. 6, heb ik betoogd, dat het verschijnen van een leenman van het Sticht aan de rode deur ten Dom te Utrecht in die gevallen plaats vond, waarin het Kapittel-generaal (de Staten van Utrecht) bemoeienis had met het onderwerpelijke leengoed. Hierbij wees ik in het bijzonder op de z.g. open huizen van het Sticht. Het blijkt nu uit een oorspronkelijk charter d.d. 10 Juni 1311, dat een Stichts leenman aan de rode deur kon/moest verschijnen, wanneer hij een leengoed wilde opdragen ten behoeve van een nieuwen verkrijger, ook indien het geen open huis betrof. Dit laat zich gemakkelijk verklaren. De Stichtse leengoederen werden nl. gehouden van den bisschop en zijn „Gesticht”. Het Kapittel-generaal, prelaten, riddersmatigen — mannen van het Sticht —, waarbij zich reeds in het laatste kwart der 13e

eeuw vertegenwoordigers van de Stad Utrecht plachten te voegen, vertegenwoordigde het Sticht, en meer in het bijzonder 's bisschops wereldlijke gebied aan deze zijde van den IJssel. In dezen vorm was het een afsplitsing van de synode van het bisdom, zoals het bijeen placht te komen voor belangrijke zaken, bijv. bij het verkiezen van een nieuwen bisschop.

In het charter van 10 Juni 1311 maakt Agnese van Merlo, echtgenote van Baernt van Dorenwerde, bekend, „*dat ic quam met minen vrien wille ende bi wille ende bi rade Bernards, mins mans, van Dorenwerde voerghenoemt t Utrecht ten Doeme in de monster voer de rode doere des Manendaghes voer Sente Odolphs daghe (= 7 Juni 1311) ende verteech daer vore die prelaten van Utrecht ende voer des Stichts manne een deel mins goets, dat ic van minen vaderliken erve te haer toe ghebrocht hadde in dienstman stat, als ghenoeemt in Wlvincamp anderhalve hoeve, die men pleghet te rekenen voer viir ende tvingtich marghen, die ghelegghen sijn in der heren gherechte van Oudemonster, ene halve hoeve, die ghelegghen is..... in denselven gherechte, ende enen veertel lants, dit ghelegghen is beneden der Marne in Sueders gherechte van Montforde; Ende dit voerghenoemde goet, dat gaf ic daer op bi wille ende bi rade mire maghe te Stichts behoef in alsulker manieren, dat haer Ghisebrecht here van Yselsteyne dit goet ontfaen soude ende van den Stichte houden.*” Agnese laat hier onmiddellijk op volgen: „Daerom bid ic ju live Here haer Ghy, bi der ghenade Goets biscop t Utrecht, dat ghi heren Ghisebrecht here van Yselsteine dit voerghenoemde goet lien wilt in dienstmans stat, als ic te haer ghebrocht hebbe van minen vader, van ju te houden ende van onsen Stichte, want ic dit voerghenoemde goet ju opgeve met diesen tieghenwordighen brieve ende vertie daerop tot heren Ghisebrechts behoef van Yselsteine in allen manieren als hiirvoer ghescreven staet.” Het charter werd bezegeld door Baernt van Dorenwerde, die verklaart, dat Ghisebrecht van Yselsteine de percelen van hem en zijn vrouw gekocht heeft en er voor betaald heeft, en door Ghisebrecht heer uten Goy, burggraaf van Utrecht, en Johan Yen zoon, getuigen (1).

Agnese verrichtte dus de opdracht aan het *Sticht* van de door haar verkochte goederen met toestemming harer magen in het Kapittel-generaal. Het blijkt niet, dat er bij die goederen een open huis van het Sticht behoorde. Er wordt slechts medegedeeld, dat de leengoederen dienstmansgoederen waren. Dit had in dien tijd vooral nog belang voor de wijze van vererving. De opdracht doet Agnese vervolgens bij haar brief eveneens aan den *bisschop*. De

¹⁾ Oorspr. Algemeen Rijksarchief, archief van den Nassausen Domeinraad, f. 2009 no. 9. Zie dr. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten van Oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht, 1301—1340, 1937, no. 223. Dat Agnese geen melding maakt van stedelijke vertegenwoordigers, maar alleen van prelaten en leenmannen, wijst er op, dat de stad Utrecht geen belangstelling had voor deze handeling.

belening van den nieuwen man geschiedde echter niet in het Kapittel-generaal, maar had 5 Juli d.a.v. plaats op het slot ter Horst bij Rhenen door bisschop Guy met leenmannen. Ook hiervan is de oorspronkelijke acte bewaard gebleven. Zij is gedateerd 8 Juli 1311 en werd door den bisschop bezegeld. Hierin verklaart de bisschop, „dat vor ons quam ende vor onse manne ter Horst in 't jaar ons Heren Mo CCCo ende elve des Manendages na Sente Pieters ende Pauwels dage (= 5 Juli 1311) Agnes willeneer Jans dochter van Maerlo Baernds wijf van Dorenwerde ende *droegh op bi horen vrien wille in onse haend* met Baernds hand van Dorenwerde vorgheenoemt, hoers mans ende hoers wittelike mombaers, viir ende twintich morghen lands, die ghelegghen sin in der heren gherichte van Oudemonster an den Aftersloet, die men heet Wolvingskamp, ende achte morghen lands, die ghelegghen sin in den-selven gherichte,....., ende een viirteel lands, dat ghelegghen is op die Maerne in Sveders gherichte van Montforde, ende dat se ende hoer vorvaren van ons ende van onsen Ghestichte plaghen te houden in dienstmans recht Ende dit vorghenomde goed *hebbe wy verliet ende verlenen met desen brieve haren Ghisebrecht van Yselsteyne, te houden van ons ende van onsen Ghestichte in dienstmans stat erflike*” (2). Op het slot ter Horst heeft Agnese derhalve de opdracht aan den bisschop, welke zij reeds in geschrifte had gedaan, persoonlijk verricht, waarna de bisschop Ghisebrecht van Yselsteyne met de betrokken leengoederen beleende „in dienstmans stat”, en wel „erflike”. De aanwezige leenmannen waren Henric Borre, Baernd van Dolre en Everard van Wilpe.

In het Kapittel-generaal kon dus een leengoed verzocht worden en van een leengoed opdracht gedaan worden, maar ditzelfde diende ook voor bisschop en leenmannen te geschieden. De belening kon alleen door den bisschop, met leenmannen, verricht worden. Het Kapittel-generaal, dat het Sticht vertegenwoordigde (clerus ac populus, d.i. geestelijkheid en volk), stond den bisschop terzijde in het bestuur van zijn gebied, doch de bisschop was de drager van het hoge overheidsgezag en mitsdien landsheer en leenheer (3).

A. JOHANNA MARIS.

²⁾ Oorspr. Alg. Rijksarchief, arch. Nass. Domeinraad, f. 2007, no. 5. Zie Berkelbach, no. 226.

³⁾ Den 3den Feb. 1476 ontving Dirck van Swieten als erfgenaam zijns vaders Arnt het leengoed Loenersloot. De belening door den bisschop met leenmannen geschiedde toen in aansluiting bij en tezelfder plaatse als de daaraan voorafgegane handeling in het Kapittel-generaal. Het heeft er hierdoor den schijn van, dat de bisschop onder bijstand van het Kapittel-generaal de belening verrichtte. Het tegendeel blijkt aan het slot der leenacte, waar als degenen, die over de belening gestaan hebben, uitsluitend leenmannen en geen prelaten en stedelijke vertegenwoordigers genoemd worden. Zie Rijksarchief Utrecht, bisschoppelijk arch., inv. no. 139, fol. 96j.

EEN INCUNABEL ERGENS „LATEN”.

Aldus luidt de bij- of ondertitel van een door pater dr. Bonaventura Kruitwagen o.f.m. geschreven opstel, dat de vraag: kunnen de Costeriana te Utrecht, en de blokboeken te Zwolle gedrukt zijn? als hoofdtitel voert ¹⁾. Door deze bijtitel doelt de schr. op de suggestie, die in 1871 van Henry Bradshaw te Cambridge is uitgegaan, toen deze bibliothecaris-incunabelvorschcr schreef, dat hij de oudste Nederlandsche drukwerken, de zgn. Costeriana, als voortbrengselen eener Utrechtsche drukpers beschouwde, zoolang hem niet het tegendeel werd aangetoond ²⁾.

Bradshaw meende dat drukwerk „to leave..... at Utrecht,” omdat een Utrechtsche drukker in 1481 toonde te beschikken over een paar blokken van houtsneden, welke vroeger in één van die oudste Nederlandsche drukwerken voorkwamen, en dat diezelfde drukker twee jaar later in het bezit van alle daarin voorkomende blokken bleek te zijn. Overeenkomstige opvatting deed Bradshaw een ander oud drukwerk „to leave..... at Zwolle.” wijl de daarin afgedrukte blokken in 1488 nogmaals door een Zwolschen drukker werden gebruikt.

De bedoelde Utrechtsche drukker was Jan Veldener, geboortig uit Würzburg, die van 1474 tot 1477 te Leuven een drukkerij had gedreven, in de jaren 1478 tot 1481 te Utrecht, en in 1483 en 1484 te Kuilenburg werkzaam was. Nog in het laatstgenoemde jaar keerde hij naar Leuven terug, waar zijn typografisch bedrijf tot in 1485 bekend is ³⁾.

De blokken hadden oorspronkelijk gediend ter illustratie van het „Speculum humanae salvationis” („Spiegel der mensche-lijker behoudnisse”), waarvan vier verschillende drukken, twee Latijnsche en twee Nederlandsche, bewaard bleven. Naar algemeene opvatting behoort het Speculum tot de Noord-Nederlandsche proto-typografie, de groep der omstreeks vijftig verschillende Costeriana, waarin acht onderling nauw verwante lettersoorten voorkomen en die alle zonder vermelding van drukkersnaam, plaats en jaar van uitgave het licht zagen.

De eerste maal gebruikte Veldener twee van de daaruit afkomstige blokken ter opluistering zijner in 1481 te Utrecht van de pers gekomen „Epistelen ende evangeliën,” de tweede keer alle in het Speculum afgedrukte blokken in de door hem in 1483

¹⁾ Het Boek XXX-1950, blz. 145—167.

²⁾ List of the founts of type and woodcut devises used by printers in Holland in the 15th century. (Memorandum nr. 3, Juni 1871, uitgesproken voor de Cambridge antiquarian society). Herdrukt in: Collected papers. Cambridge, 1889. 8°. Blz. 258—268.

³⁾ K. Haebler, Typenrepertorium der Wiegendrucke. Abt. II. Leipzig, 1908. 8°. Blz. 224, 225, 228 en 231.

te Kuilenburg uitgegeven „Spiegelhel onser behoudenis”. Nog in 1484 moeten daar de blokken te zijner beschikking hebben gestaan, want in dat jaar verluchtte hij het door hem verzorgde „Kruid-boeck” met een tweetal.

De blokken waren voor de nieuwe toepassing gehalveerd, door midden gezaagd, waartoe ze zich goed leenden, omdat elk blok (breed 19.7 en hoog 10.5 cm.) twee zelfstandige voorstellingen naast elkaar te zien gaf. Pater Kruitwagen meent, dat Veldener ze halveerde, om ze voor een kwarto-formaat boek pasklaar te maken, maar van zakelijk standpunt bekeken, komt het waarschijnlijker voor, dat hij dit deed, om ze meer op origineele, niet reeds eerder gebruikte illustraties te laten lijken.

De eenige Nederlandsche incunabulist van dien tijd, dr. M. F. A. G. Campbell, van 1869 tot 1890 bibliothecaris der Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage, heeft de aanduiding van Bradshaw zonder nader onderzoek aanvaard⁴⁾, vooral nadat enkele Costeriana-fragmenten waren ontdekt, die in oude Utrechtsche kloosterbanden als bindmateriaal waren verwerkt⁵⁾. Die fragmenten zouden afval uit een drukkerij zijn geweest en die drukkerij moest een Utrechtsche wezen, want dat afval werd in dien tijd, zeker nog niet in de late middeleeuwen van elders aangevoerd.

De Hollander dr. J. H. Hessels, leerling van Bradshaw en gedurende het grootste deel van zijn lange leven ook wetenschappelijk te Cambridge werkzaam, wees er echter in 1888 reeds op, dat Costeriana-fragmenten ook in Brussel, Keulen, Londen, Parijs en Haarlem zijn aangetroffen⁶⁾. Volgens de opvatting van Campbell, verklaarde Hessels, zou dus ook in die plaatsen de Nederlandsche proto-typografie ontstaan kunnen zijn! Weliswaar zegt pater Kruitwagen, dat dit stukken van doodgewone, herhaaldelijk gedrukte en overal gebruikte schoolboeken zijn, maar dan blijven er toch nog een twintigtal andere Costeriana over, die op enkele na buiten Utrecht te voorschijn zijn gebracht.

De herkomst van geen der banden, waarin ze gevonden zijn, is bekend, maar van het meerendeel kan toch aannemelijk gemaakt worden, dat ze niet in een Utrechtsche werkplaats vervaardigd werden.

Dr. A. Hulshof, toen conservator van de handschriften-

⁴⁾ *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*. 's-Gravenhage, 1874. 8°. Blz. VIII.

⁵⁾ De oudst bekende Nederlandsche boekdrukkerij. In: *Verslagen en mededeelingen der kon. akademie van wetenschappen*. Afd. letterkunde. 2de reeks X-1881, blz. 297-298; uitvoeriger in: *Bibliographische adversaria IV-1878/82*, blz. 197-200.

⁶⁾ Haarlem de geboorteplaats der boekdrukkunst, niet Mainz. Haarlem, 1888. 8°. Hoofdstuk VII (blz. 40-53): De „Costeriana”; hoofdstuk VIII (blz. 54-59): Zijn de Costeriana te Utrecht gedrukt?

afdeeling der Utrechtsche universiteitsbibliotheek, toonde in 1910 aan, dat het zgn. afval nog voorkomt in een boekband, die eerst in of na 1515 vervaardigd kan zijn. Hij achtte het heel onwaarschijnlijk, dat afval bijna een halve eeuw bewaard zou zijn gebleven en liet er onmiddellijk op volgen: neen, wij hebben hier niet met afval uit een drukkerswerkplaats te doen. Deze fragmenten zijn brokstukken van gawe drukwerken, die eenmaal in de bibliotheek van het klooster hebben gestaan en door de broeders zelven zijn verknipt, misschien omdat zij naderhand een betere editie van hetzelfde werk hadden verkregen. En hiermede zijn de voornaamste gronden voor de veronderstelling der Utrechtsche prototypografie weggevallen; als bewijsstukken daarvoor hebben deze fragmenten volstrekt geen beteekenis⁷⁾.

Een nieuw bewijs, een vingerwijzing voor het bestaan der eerste Nederlandsche boekdrukkerij in Utrecht, dacht Campbell in 1886 gevonden te hebben in fragmenten, welke in dat jaar op het gemeente-archief te Utrecht waren ontdekt als schutbladen (omslag) van een handschrift, waarin de eigendomsbrieven van het St. Cecilia-klooster vervat zijn. Hij merkte echter op, dat dit fragment niet voor schoolgebruik gediend had, ofschoon het gerubriceerd is, en dat de binder liever een in zijn bezit zijnd bedrukt, doch zindelijk en toen waarschijnlijk niet meer in gebruik zijnd schoolboek daarvoor bezigde, dan dat hij een geheel nieuw stuk perkament had moeten nemen⁸⁾.

De merkwaardige vondst bestaat uit twee vellen perkament, elk met vier bladzijden tekst in het Speculumtype bedrukt. Ze vormen de helft van een Donaat in de Fransche taal, het toentertijd universeel gebruikte boekje voor het leeren der beginselen van het Latijn⁹⁾. Onder de Costeriana komen meer dan twintig drukken van dit leerboekje voor.

Pater Kruitwagen bevestigt, dat dit Donaatfragment nog als nieuw is; volgens zijne meening is het vermoedelijk dus een blad dat te veel was gedrukt (zoogenaamde „inschiet”), want het is zelfs door den rubricator op de toen gebruikelijke manier uit de hand met roode letters enz. versierd. Hier schuilt een misverstand, want inschiet is geen gaaf drukwerk, doch afval. Het is niet bekend of het begrip inschiet in het toenmalige handbedrijf al gangbaar was, maar het is onaannemelijk, dat een 15de eeuwse drukker ook de vrij zeldzame en dure perkamentvellen,

⁷⁾ Een en ander over de bibliotheek van het Regulierenklooster te Utrecht. In: Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen VIII-1910, blz. 17—48.

⁸⁾ Uit de eerste Nederlandsche boekdrukkerij. In: De Nederlandsche spectator 1886, blz. 64—65.

⁹⁾ *L'ars minor de Donat. Traduction française reproduite en fac-similé d'après l'incunable unique de la bibliothèque de l'université d'Utrecht et publiée par L. Dorez. Paris, 1890. (16 blzn. met facs.) 4°.*

waarop slechts een zeer klein gedeelte der oplage werd gedrukt, als inschiet(proefdruk)vellen zou hebben gebruikt.

Dank zij de aanduiding van den toenmaligen Utrechtschen gemeente-archivaris in den geleide-brief, waarbij de kostbare vellen in bruikleen werden overgedragen aan de universiteitsbibliotheek, en de aanwijzingen van den bibliothecaris aan dr. Campbell en aan dr. Hessels, was het mogelijk den bundel, waaruit ze te voorschijn kwamen, terug te vinden. De eerste sprak van een register van rentebrieven, de tweede van eigendomsbrieven en de laatstgenoemde van een cartularium. In het archief van het St. Cecilia-klooster komt slechts een enkel handschrift voor, dat hieronder verstaan kan worden ¹⁰⁾.

Het bevat een verzameling afschriften van oudere stukken, welke door Jacobus de Novaporta, die van 1535 tot aan zijn dood in 1555 secretaris van het St.-Janskapittel te Utrecht was, gemaakt en gewaarmerkt zijn. De katerns kunnen eerst kort voor zijn dood, wellicht pas na zijn verscheiden bij elkaar genaaid en in de perkamentvellen gehangen (niet gebonden) zijn. Ook hierdoor wordt bewezen, dat deze vellen geen afval of druk-overschot kunnen zijn; evenmin leveren ze eenigen grond voor de gissing, dat Utrecht omstreeks honderd jaar tevoren de geboorteplaats, de incunabula, der typografie was.

Pater Kruitwagen heeft Bradshaw's „to leave” — het laten — „at Utrecht” weer opgevat, opnieuw als uitgangspunt eener beschouwing genomen om de waarschijnlijkheid van het bestaan der eerste Nederlandsche boekdrukkerij in Utrecht te betoogen. Zonder de zin, waarin deze uitdrukking voorkomt, geheel af te schrijven, wijdt hij meer dan drie bladzijden druks aan den uitleg van wat naar zijne meening Bradshaw bedoeld heeft.

Want, beweert de pater, de methodische greep van Bradshaw: de Costeriana te Utrecht „laten”, blijkt achteraf kans te krijgen, dat hij door de feiten als juist wordt bewezen. De Costerkwestie moet volgens de eischen der historische methode worden aangepakt en tot een einde gebracht. Jammer is het, dat de superioriteit dezer methode ten opzichte van de vroeger ook wel door hem gevolgde werkwijzen, uitgaande van redelijk gedocumenteerde overlevering en van vakkundig technisch onderzoek, niet wordt aangegeven.

Vrijwilligers worden nu opgeroepen, om de bewaard gebleven Utrechtsche archivalia systematisch te doorvorschen, tot in kleinigheden te gaan zoeken naar één of meer drukkerijen, welke, althans volgens pater Kruitwagen, omtrent de jaren 1460—1470

¹⁰⁾ Catalogussen van de bij het stadsarchief bewaarde archieven. Eerste afdeling. Utrecht, 1913. 8°. Blz. 139, nr. 891.

in de hoofdstad van Het Sticht hebben bestaan. Het wordt tijd, is zijn verwijt, zijdelings ook aan het adres van de vereeniging „Oud-Utrecht”, dat men zich daar de kwestie eens gaat aantrekken.

Dat onderzoek verdient uiteraard steun van Utrechtsche zijde, al is van dien kant meer gedaan dan de schrijver doet voorkomen, zooals wellicht een volgende keer kan worden aange-toond.

Getracht is de bedoeling van pater Kruitwagen, hier en daar met anderer meening aangevuld, zoo goed mogelijk weer te geven, voor zoover Utrecht er rechtstreeks verband mede houdt.

Het eigenlijke Haarlem-Coster-vraagstuk, dat zich om Haarlem als geboorteplaats en Laurens Janszoon Coster als uitvinder der boekdrukkunst beweegt, werd buiten beschouwing gelaten. Uiteindelijk zal evenwel toch Utrecht met Haarlem geconfronteerd moeten worden. Betoogtrant en argumentatie-vorm wekken den indruk, dat de uitkomst van die vergelijking voor pater Kruitwagen reeds vast staat. Anderen zal het allicht minder gemakkelijk vallen die overtuiging aan zijne wel wat apodictisch aandoende voorstellingswijze te ontleenen.

Juli 1950.

G. A. EVERS.

EEN JAARBEURSGEBOUW VAN OMSTR. 1125 OF 1175.

Geen kleinigheid! zal de lezer misschien denken, wanneer hij zich realiseert, dat het trotsche jaarbeursgebouw op het Vreeburg een 7½ à 8 eeuwen ouderen voorganger zou hebben gehad. Toch lijkt dit mij zoo zeker, dat ik het aangedurfd heb, om het vraagteeken dat ik eerst achter het opschrift had geplaatst, te laten vervallen.

Het kaartje vertoont het stadsgedeelte om en bij het oosteind van de Buurkerk volgens het minuutplan van 1822. Men zie vooral de verschillende strooken die vanaf de Buurkerk oostwaarts naast elkaar liggen: 1. een rij huizen die tegen de kerk zijn aangebouwd; 2. de Choorstraat; 3. weer een rij huizen, van achteren uitziend op 4. een straatje langs het water, dat vroeger de Zoutmarkt heette; 5. de Oude Gracht, ten deele overkluisd door de Vischbrug en ook overspannen door de Maartens-(vroeger Borg-) brug.

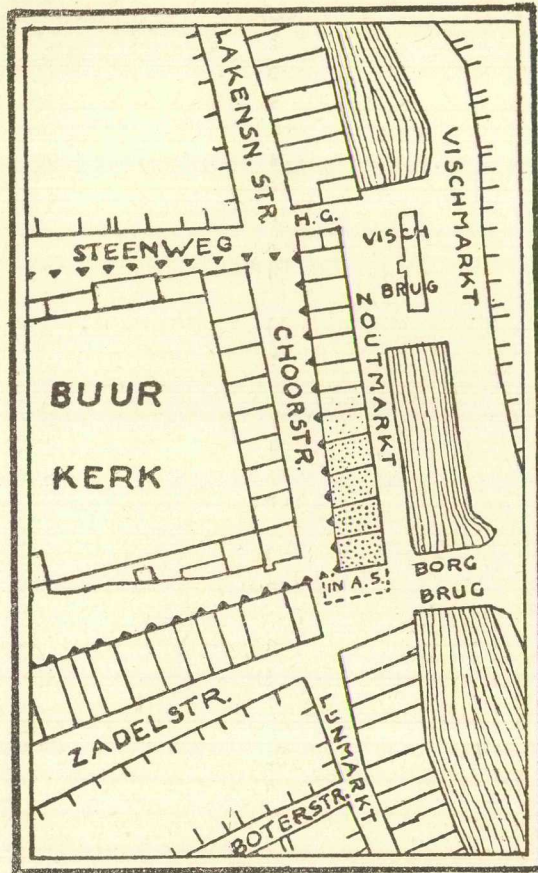
In de Middeleeuwen strekten over de eerste en de tweede strook zich de Buurkerk en het door een driehoekjeslijn aangeduide Buurkerkhof uit. De huizen van de derde strook stonden tegen het kerkhof; hun achterdeuren draaiden er overheen, en de bewoners moesten voor die achteruitgangen betalen.

Langs den noordkant van het kerkhof liep de Steenweg, langs den zuidkant (maar nog door een huizenrij er van gescheiden) de Zadelstraat. Vanaf het noorden en zuiden liepen náár het kerkhof resp. Lakensnijdersstraat (ook Onder de Lakensnijders geheten, thans mede begrepen onder den naam Choorstraat) en Lijnmarkt. De oostzijde van deze twee lag met die van het kerkhof vrijwel in één lijn. Steenweg en Zadelstraat hadden (en hebben) elk een voortzetting langs een uiteinde van de Zoutmarkt naar een brug over de gracht, nl. naar de toen nog smalle Vischbrug en naar de Borgbrug. De eerste doorgang heet tusschen de huizen het Hanengeschrei en is blijkbaar eenmaal versmald door verlenging van de huizenrij tusschen kerkhof en Zoutmarkt met een perceel dat nog slechts met een hoek aan het kerkhof kwam. De zuidelijke is ook een tijdlang versmald geweest: door het huis In Abrahams schoot, dat gelijk het vorige van achteren net niet meer aan het kerkhof paalde, maar bovendien er een eindje langs schoot.

Buurkerk en -kerkhof vormden natuurlijk een hinderpaal voor het verkeer. Wagens gingen misschien over de Vischmarkt. Voetgangers konden over het kerkhof gaan, achter het kerkkoor langs, onder gebruikmaking van een noordelijken en een zuidelijken toegang tot het kerkhof (de laatste achter In Abrahams schoot).

Na de Hervorming, in 1587, is het koor van de Buurkerk afgebroken. Er was toen plaats voor den aanleg van de Choorstraat en van de huizen tusschen deze en de kerk. Aan het noordeind van de Choorstraat moest ook nog een naar het noorden ziend huis weggeruimd worden en aan het zuideind een gedeelte van In Abrahams schoot (de rest volgde later). De huizen langs de Zoutmarkt kregen gaandeweg hun voorzijde aan de Choorstraat. (Men vindt het voorgaande meerendeels zeer nauwkeurig bij Th. Haakma Wagenaar, De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, blz. 144—145.)

De kennis van den ouderen toestand beoosten de Buurkerk is dienstig voor het recht begrip van een oorkonde uit het jaar 1230. In deze (Okb. St. Utr. nr. 806) bevestigt het Utrechtsche stadsbestuur het kapittel van St. Pieter in den van een overledene verworven eigendom van *dimidiam hallam*, *sitam juxta pontem Urbanum et contiguum dimidie halle que fuit sancti Petri ex antiquo*. Vertaald: de halve hal, gelegen bij de Borgbrug en grenzend aan de halve hal die vanouds van St. Pieter is geweest. Het perceel wordt later nog meermalen vermeld. Het lag naast het huis In Abrahams schoot, dus in het tegenwoordige zuideind van de huizenrij tusschen Choorstraat en Zoutmarkt. Wijlen S. Muller Fz. heeft er aandacht aan besteed omdat het wel voorkomt als *de Loeyfen*, dus met den naam van het oude keizerpaleis te Utrecht. Hij vat samen: „Derhalve stond er in 1230 ten zuiden

van het koor der Buurkerk eene hal, waarvan een deel in 1411 en later heette „de Loeyfen”: die hal kan dus geweest zijn het oude paleis, dat in 1122 Lofen heette. Ik erken echter, dat ik geen groot gewicht hecht aan de aanwezigheid van een huis met een luifel op het terrein der hal, die blijkbaar reeds in 1308 (denkelijk ook zelfs in 1230) in perceelen verdeeld was.” (Oude huizen te Utrecht, blz. 8 noot 5.)

Muller zal wel bedoelen, dat hij aan den naam geen groot gewicht hecht omdat die eenvoudig kan zijn ontleend aan een luifel (*lofen*). Het verdeeld zijn in 1230 zegt m.i. niets tegen een hoogen rang bv. in 1122. Maar zooals de hal daar tegen het Buurkerkhof stond aangedrukt, kan ze niet het keizerlijk paleis zijn geweest, en dit laatste zou ik ook om andere redenen elders willen zoeken. De vraag is nu maar, wat de hal van 1230 dan wél was.

Zeer waarschijnlijk is het, gezien het gebruik te Utrecht van *hal* in namen als Vleeschhal, Schoenmakershal, dat ze een commercieel karakter had en eenvoudig een verkoophal was. Of liever: was geweest. Want in 1230 schijnt ze een andere bestemming te hebben gehad en daarvóór, ten tijde dat het kapittel de eerste helft er van verwierf, ook al. Van verband met eenig gilde blijkt niets; daarvoor is het ook te vroeg. Het „vanouds” maakt waarschijnlijk, dat zooal niet de splitsing, dan toch de stichting van de hal vóór 1200 heeft plaats gevonden. Het bouwsel begon in het zuiden blijkbaar gelijk met het Buurkerkhof. Het door St. Pieter in 1230 verworven gedeelte was misschien wel gelijk aan twee kadastrale perceelen en de heele hal aan vier, of zelfs nog meer. In dezen geest heb ik het vermoedelijk grondvlak van de hal gestippeld.

Vóór 1200 brengt ons het stuk Okb. St. Utr. nr. 322, afkomstig uit het stadsarchief, dat weliswaar, met zijn jaartal 1127, onecht is, maar toch omstreeks een halve eeuw later reeds is vervaardigd en dus goede inlichtingen omtrent toestanden en gebeurtenissen uit de 1e helft van de 12e eeuw kan geven. Bisschop Godebold doet er kond in: „hoe ik,, het gemeene nut van onze stad zullende behartigen, de vier voornaamste markten die jaarlijks bij ons gehouden worden, op verzoek van zekere van onze burgers heb willen verdeelen, zóó, dat met Mariageboorte en met St. Maarten de kooplieden zouden logeeren bij de Nieuwe Gracht en aldaar de handelsmarkt bezoeken; op de beide andere tijdstippen echter, met Paschen namelijk en met St. Jan, zouden zij in het benedendeel van de stad, hetwelk *Stathe* genoemd wordt, bijeenkomen.” Doch wegens de vele protesten vindt de bisschop, overwegend, dat de vier markten steeds in Stade blijken te zijn gehouden en de gelegenheid daar toch wel beter is, op voorspraak van aanzienlijke personen goed, dat de kooplieden voortaan zullen mogen verblijven en handel drijven waar zij maar willen.

Wat bedoelden de belanghebbenden eigenlijk, met de vervaardiging van dit stuk te bereiken? Men kan zeggen: er zal inderdaad een bepaling van bisschop Godebold omtrent het houden van de vier hoofdmarkten op twee verschillende plaatsen, zooals dat in het aangehaalde stuk wordt beschreven, hebben bestaan. Ze werd echter niet (of niet meer) nageleefd, en toen nu de bisschop de naleving wilde afdwingen, kwam men van stadszijde met het stuk in kwestie, volgens hetwelk Godebold zelf zijn verordening al had ingetrokken. Mogelijk is evenwel ook, dat Godebold aan de gansche zaak onschuldig was, — dat alleen een opvolger markten wilde verleggen, en dat de tegenstanders daarvan toen de heele mislukte poging van Godebold hebben gefantaseerd.

Uit andere oorkonden weten wij, dat met de Nieuwe Gracht van de aanhaling bedoeld wordt de Oude Gracht. Of liever een

gedeelte daarvan, in de buurt van de Borgbrug en misschien hoogerop. Aan het benedengedeelte, in mijn voorstelling afwaarts van de Bakkersbrug, moeten wij de wijk Stade zoeken. De bisschop, welke dan ook, heeft blijkbaar geprobeerd, om den handel te krijgen in een buurt waar er eens anderen dan de gewonen van konden profiteeren. Zou bij die pogingen óók niet hebben gehoord de bouw van een hal aan het Buurkerkhof? Die zou dan een jaarbeursgebouw zijn geweest uit den tijd hetzij van bisschop Godebold (1114—1127), hetzij van bisschop Godfried van Renen (1156—1178): van c. 1125 of c. 1175.

Van belang is nu nog: ten eerste, dat de hal lag in het nietige strookje aan de oevers van de Oude Gracht dat het gebied van den burggraaf uitmaakte; ten tweede, dat bisschop Godfried van Renen achtereenvolgens twee broers met het burggraafschap heeft beleend. Dit werpt op de zaak een licht hetwelk het laatste van de opgegeven tijdstippen doet kiezen en daarvoor een zeer plausibelen samenhang aan de hand doet. — De bisschop en zijn broers werkten trouw samen in het belang van de eigen familie. Zij zetten een jaarbeursgebouw tegen het Buurkerkhof of lieten dat door een ander zetten tegen beding van een goed aandeel in de winst. Maar de vlieger ging niet op. Vergeefs probeerde de bisschop de kooplieden naar de hal te drijven. De tegenstanders kwamen met een gefingeerde rechtvaardiging in een allicht eveneens gefingeerd geval van 1127, en of dat nu den doorslag heeft gegeven of niet, — de hal werd een volmaakt échec.

J. PRAKKEN.

ROMEINSE VONDSTEN IN HOUTEN.

In ons vorige maandblad mocht ik U een relaas geven over de vondsten in deze gemeente. Thans moge ik U verslag doen van de inmiddels door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek gedane determinering der voorwerpen, waaruit U moge blijken, dat deze zeer belangrijk zijn voor de geschiedenis van deze gemeente en onze provincie omdat, behalve in Odijk en Werkhoven, tussen Wijk bij Duurstede en Vechten tot nu toe nog geen vondsten werden gemeld.

Voor de verstrekking van deze gegevens moge ik van deze plaats mijn oprechte dank betuigen aan evengenoemde Rijksdienst, die mij het volgende rapport gaf:

A. AARDEWERK.

a. *Terra sigillata*:

1. Bodem van een bakje (Drag. 24/25) met aan de binnenzijde het stempel ATEI van de Italiaanse pottenbakker CNAEUS ATEIUS (import naar onze streken: Augustus — vroeg Tiberius, 20 n Chr.
2. Fragment van kom Drag. 29, met aan de binnenzijde het stempel: OFBASSICO, van de pottenbakkers BASSUS en COELUS van La Graufesenque: Claudius-Vespasianus.
3. Fragment van bakje Drag. 24/25 : I A/c.
4. Fragment van bakje Drag. 27, Zuid-Gallisch, Claudius-Nero.
5. Randfragment van kom Curle 11, Flavisch. De rand is versierd met bladeren in barbotine-techniek.
6. Fragment van bord Drag. 18/31 (18)?, met stempel OFSENI' (OF SENIS), Senis, pottenbakker v. La Graufesenque, Claudius-Domitianus.
7. Fragment van bord Drag. 18/31, Id—II a.
8. Fragment van bord Drag. 15/17, Zuid-Gallisch, 1e eeuw.
9. Bord Drag. 18, met stempel SECUNDANUS, Rheinzabern, Antonini.
10. Fragmenten van met reliëfs versierde kommen Drag. 37. Hierbij zijn Zuid-Gallische, Flavische stukken en Oost-Gallische, 2e eeuwse, die o.a. uit Trier en La Madeleine afkomstig zijn.
11. Fragmenten van bakjes Drag. 33, 2e eeuw.
12. Fragment van bord Drag. 31, Oost-Gallisch, 2e eeuw, stempel onleesbaar.
13. Fragmenten van borden Drag. 32, waarvan één met een figuur-stempel van het soort, dat afgebeeld is in: HOLWERDA, Arentsburg, afb. 68/69, h.w. Oost-Gallisch.
14. Randfragment van kom Curle 21, Oost-Gallisch, Antonini.
15. Fragmenten van wrijfschalen of mortaria, Drag. 45, Oost-Gallisch, II B.

b. Belgisch aardewerk:

Enkele scherven van borden, kommen en een deksel van terra nigra.

c. Gevernist aardewerk:

1. Fragmenten van bruin en zwart geverniste bekertjes met zandbestrooiing (Id—IIA).
2. Fragment van bruin gevernist bord met naar binnen gebogen rand. (2e eeuw).
3. Fragmenten van bruin-grijze beker met schubversiering: 1e eeuw.

d. Gladwandig aardewerk:

1. Veel scherven van kruiken, amphoren, voorraadspotten en wrijfschalen.
2. Fragmenten van een amphoor met op beide oren het stempel: ARVP en een oor met het stempel MASEFE.
3. a. Kruikhals uit de eerste helft van de 2e eeuw.
b. 2 Kruikhalzen II B — III A.
4. Horizontale en (in de 2e eeuw opkomende) verticale randen van wrijfschalen.

e. Ruwwandig aardewerk:

Veel scherven van urnen of kooppotten (waaronder rond-omslagen

randen, blauw tot grijs gesmoord, en platte randen, grijs van kleur).
Verder scherven van kommen en schalen.
Bovendien werden veel fragmenten van inheems baksel gevonden, ruw
gebakken aardewerk, bruin en grijs-zwart van kleur.

B. GLASWERK.

1. Scherven van blauw-groen glas, wrs 1e eeuws.

C. MUNTEN.

Een tweetal munten (groot-bronzen), waarvan één met op de Vz de
beeltenis van Faustina junior ($\pm$ 130—175), echtgenote van Marcus
Aurelius en op de keerzijde een zittende Jupiterfiguur.

D. GEBRUIKSVOORWERPEN.

1. Bronzen spiraalvormige haarnaald met knop.
2. Bronzen schrijfstift of stilus.
3. Deel van bronzen beslag van een paardetuig.
4. Smal, bronzen bandje (beslag?).

E. DIVERSEN.

Stukken Romeinse dakpannen (tegulae en imbrices), huttenleem, ijzer-
resten (o.a. spijkers) en oesterschelpen.

De gevonden hamer en beitels zijn in het rapport niet opgenomen
omdat de betrokken deskundigen van bovengenoemde Rijksdienst
erg sceptisch stonden ten aanzien van de „Romeinse” herkomst
van deze stukken, daar zich in mijn collectie zeker nog enige
scherven Middeleeuws aardewerk bevinden en deze soort aarde-
werk (grijs-blauw, hard gebakken) op zich zelf wel Romeins kan
zijn, maar de scheiding tussen Romeins en Middeleeuws lang niet
altijd met zekerheid is te trekken.

A. B. HAEFKENS.

Burgemeester van Houten, van Schalkwijk
en van Tull en 't Waal.

UTRECHTSE KUNSTENAARS.

Maerten Stoop.

In het tijdschrift Oud-Holland (1950, blz. 74) geeft de heer
B. J. A. Renckens een uitvoerige beschouwing over een schilderij
„De zeven werken van barmhartigheid”, in het museum te Cassel.
Het is een der oudste bezittingen van genoemd museum. In de
inventaris van 1749 werd het reeds vermeld en het is van dat jaar af
als een werk van de Utrechtse Meester Nicolaas Knpfer genoteerd.
Deze kunstenaar heeft zich in de laatste decennia in een steeds
stijgende belangstelling mogen verheugen. Zijn werken zijn meer
en meer bekend geworden en het inzicht in zijn kunst heeft zich
daardoor zeer kunnen uitbreiden. De schrijver wijst er op, dat

zijn composities bepaalde en zeer geprononceerde kenmerken vertonen, waarvan er een groot aantal worden genoemd. Past men een gelijke test toe op „De zeven werken”, aldus de schrijver, dan blijkt alras, dat er van dergelijke overeenkomsten geen sprake is. Op niet één schilderij van Knupfer vindt men fragmenten, modellen of voorwerpen, die hierop terugkeren. Het stuk is niet gemerkt, noch gedateerd, doch enkele details van de costuums, maken het mogelijk de tijd van ontstaan op omstreeks 1640 te bepalen. Nicolaas Knupfer behoort met Maerten Stoop tot de in Utrecht werkende realisten waartoe wij, als we de kring wat ruim nemen, ook Andries Both, Jacob Duck en Jean Baptist Weenix kunnen rekenen. Tussen hen heeft een nog niet geheel duidelijke uitwisseling van technische en coloristische ervaringen plaats gehad. Groter is het contrast tussen Knupfer en Stoop, wat hun interesse en geestelijke structuur betreft. Knupfers wereld is rijk, menigmaal wat weelderig. Zijn „historieel” heeft gewoonlijk iets plechtstatigs en krijgt b.v. in „De afgoderij van Salomo” (Brunswijk) een statische kracht. Stoop daarentegen is en blijft genreschilder. Wat hij ons voorzet is geen getransformeerde werkelijkheid, maar blijkt het innige contact met wat hij dagelijks om zich heen kon zien, trouw vast te houden. Anderzijds is er een verwantschap met het werk van Drooghsloot, doch het blijft toch dichter bij dat van Knupfer staan.

Wat bij Knupfer gemakkelijk lukte, namelijk tal van bijzonderheden aan te wijzen, die men door het gehele werk nog eens of meermalen terugvindt, eenzelfde resultaat bereikt men, als men Stoop's schilderijen onderling vergelijkt met het Casselse stuk. Alsof het vanzelf spreekt en zonder dwang voegt het zich in zijn oeuvre. Vervolgens worden een aantal van deze overeenkomsten genoemd. Het (zeer fraaie en rijk gecomponeerde) stuk te Cassel zullen wij dus als van de hand van Maerten Stoop moeten beschouwen.

Toen de schrijver zijn opstel had afgesloten, vond hij nog een aantekening in een oude catalogus, die de resultaten van zijn onderzoek geheel schijnen te bevestigen: De zeven werken van barmhartigheid, door Stoop: bijna zonder weerga, hoog 2 voet 7 en een half d., breed 3 voet 8 en een half d. Veiling Joan de Vries e.a. 's-Gravenhage, 13 October 1738, nr. 7. (f 345 de Jong.) De maten komen overeen met het stuk in Cassel. Als wij nu nog weten, dat het stuk voor het museum te Cassel in 1749 werd gekocht „vom Morell”, den reizend kunsthandelaar, die in dezelfde periode verscheidene schilderijen, waaronder een groot deel van Hollandse meesters, voor de Landgraaf had gekocht, is een geheel aannemelijke herkomst gereconstrueerd.

Het oeuvre van Maerten Stoop moet van bescheiden omvang zijn, hij overleed reeds op 27-jarige leeftijd (1647) te Utrecht.

Nicolaas Knupfer.

Wordt het door de onderzoekingen van de heer Renckens noodzakelijk om een der „hoofdwerken” uit het oeuvre van Knupfer te schrappen, anderzijds kon het met een zeer belangrijk werk worden aangevuld. In het zelfde nummer van Oud-Holland (blz. 79) doet Dr. H. Gerson mededelingen over zijn ontdekking van een schilderij, bewaard in het museum „De Amstelkring” te Amsterdam, dat ongetwijfeld als van Nicolaes Knupfer is te beschouwen. In genoemd museum hangt het bij de „anonyme” meesters. Het stelt voor „Josef en zijn broeders” Dr. Gerson geeft een uitvoerige beschouwing van de vele overeenkomsten, die dit schilderij met die van Knupfer vertoont. Ook dit stuk wordt in een catalogus van 1775, betreffende een verkoping te Utrecht, vermeld. Het is een merkwaardige compositie met vele figuren een rijke architectuur, een toneelmatige enscenering met treden en verhoogde platvormen, pilasters en rondbogen, trappen en een gaanderij. De witte lichtjes, vet neergezet op de rode, blauwe en groene kleren, op de gebruijnde gezichten en als oogwit, kunnen gelden als signatuur van den schilder.

De schrijver meent vervolgens, dat het schilderij, dat in 1903 in bezit was van Graaf Jean de Roqueseuil, zeer waarschijnlijk ook van Nicolaas Knupfer is. Het stelt eveneens een bijbels tafereel voor „Het offer van Lystra”.
Sw.